

NAHİVDE HEMZE

A. Yaşar KOÇAK*

Özet

Hemzenin nahivdeki yeri sarf ve kıraatteki hemzenin yerine göre daha azdır. Hemze Arap dilindeki seslerden biri olup genişçe ele alınan bir harftir. Kendine has özellikleri vardır. Başka seslerle birleşerek kelimenin yapısında etkin rol yüklenmektedir. Hemzenin meâni'l-hurûftan bir harf olarak gelmesi ise, yalnız istifhâm hemzesi (soru hemzesi) ve nidâ hemzesi(çağırma hemzesi)'nde gelmektedir. Biz de nahiv terkiplerinde büyük bir yeri olan bu iki hemzeyi ele almaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Hemze, Nahiv

Abstract

al-Hamzah holds a smaller place in Ilm al-nahw than it holds in Ilm al-sarf and qira'at. al-Hamzah is one of the sounds of the Arabic Language and it is a letter that is taken up widely. It has specific characteristics. By joining other sounds it takes an active part in the word structure. al-Hamzah is a letter from meâni'l-hurûf, when it is al-hamzah al-istifham or al-hamzah al-nida. In this article we will try to take up these two kinds of hamzah that has a great place in compounds of al-nahw.

Key Words: al-Hamzah, al-nahw (syntax), Ilm al-sarf (morphology), al-hamzah al-istifham, al-hamzah al-nida

A. HEMZETU'L-İSTİFHÂM (SORU HEMZESİ)

Nahivciler istifhâmı farklı şekillerde tanımlamışlardır. İbn Ya'îş; istifhâm, isti'lâm ve istihbâr hepsi aynı anlamda olup istifhâm استفهم nin

masdarı ve “*anlamak istemek*” anlamındadır demektedir.¹ İbn Ya'îş'in bu tanımı yalnız sözlük anlamından ibarettir. Çünkü mecâzî istifhâm veya ıstılah istifhâmı hakkındaki tanımı vermemektedir. Arapçada hakiki istifhâma uygulanan kurallar mecâzî istifhâma uygulanmaz.

İstifhâmın tam tanımını “gerçek veya mecâzî anlamayı soru edatlarından birisiyle istemektir” şeklinde yapabiliriz. Bazen söz için de istifhâm kullanılır fakat onda istifhâm anlamı aranmaz.² Zorunlu olarak getirilmiştir.³

أَلَسْتُمْ خَيْرَ مَنْ رَكِبَ الْمَطَايَا * وَ أَلَنْدِي الْعَلَمِينَ بُطُونَ رَاح

İbn Hişâm'a göre beyitteki hemze hakiki istifhâm hemzesi olsaydı, beytin anlamı kesinlikle medih olmayacaktı. Oysaki burada bir medih vardır.⁴

İstifhâm hemzesi nefye (olumsuzluk) ilhâk edildiğinde ondan belirleme yapması ve hüküm vermesi beklenir.

Hemzetu'l-İstifhâmın Nahiv Terkiplerinin Anlamları Üzerindeki Etkisi

Nahiv terkindeki hemze hakiki veya mecâzî anlamında kullanıldığında ve onu da fiil takip ederse buradaki istifhâm hemzesi maksat, gaye anlamında olup fiili istifhâm haline getirdiği ortaya çıkmaktadır.

أَقَابَلَكْ زَيْدٌ؟ (Zeyd seninle görüştü mü?)

Eğer istifhâm hemzesi fiile değilde isme bağlanırsa yapı içinde aynı anlamda kalıp fail veya mefûlun istifhâm haline getirilmesi ortaya çıkar⁵

أَزِيدُ قَابَلَكْ؟ (Seninle görüşen Zeyd midir?)

Hemzenin terkipte takdim ve tehiri mâzi fiilde yukarıdaki örneklerde olduğu gibidir. Fakat terkipteki fiil muzârî olduğunda bakmak lazım eğer

¹ Şerhu'l-mufassal, VIII/150.

² Es-Saymerî, et-Tabsira ve't-tezkire, nşr. Dr. Fethi Ahmed Mustafa, Dâru'l-Fikr, Dimaşk, 1402/1982. 1/472.

³ İbn Hişâm, Muğni'l-Lebib, nşr. Mâzin el-Mubârek –Muhammed 'Ali Hamdillah, Dâru'l-Fikr, Dimaşk, Tsz./11.

⁴ Muğni'l-Lebib, I/11.

⁵ Delâ'ilu'l-i'caz, s.87.

* Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Doğu Dilleri ve edebiyatları Bölümü Arap dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı. (ayasarkocak@hotmail.com)

istenen o andaki durumu bilmek ise mâzî fiilde söylenenler bu şekildeki muzârî fiil için de söylenir. Eğer istenen geleceği bilmek ise, terkip fiille başladığında şairin dediği gibi,⁶

أَيَقْتُلُنِي الْمَشْرِفِيُّ مُضًا جَعِي * وَ مَسْنُونَةٌ زُرُقٌ كَأَنْيَابِ أَعْوَالِ

İnkâr anlamı ortaya çıkar. Çünkü şair burada kendisini tehdit eden şahsın bunu yapmasına gücünün yeteceğini nefyetmektedir.

Yine ‘Ammâre b. ‘Akîl b. Bilâl b. Cerîr’e ait bir beyitte inkâr anlamını görmekteyiz.

أَتَتْرُكُ أَنْ قَلْتُ دَرَاهِمَ خَالِدٍ * زِيَارَتُهُ إِنِّي إِذَا لَلَّيْمِ

Nahiv terkihi isimle başlamışsa ve başına da *أنت* *تُحَاسِبُنِي* *على ما أقول*? başına da istifhâm hemzesi almışsa anlamda inkâr vardır. Yani *yapabilir* veya *yapabilirim* diyen kimseye karşı koymak vardır. Burada sen beni yargılayamazsın, başkası yapabilir demek istenmektedir.

Bu konuyla yani, terkiplerin istifhâm hemzesine etkisiyle ilgili tafsilatı *Delâi’lu’l-i’câz* ve diğer *belâğat* ve ‘ilmu’l-me’ânî kitaplarına bırakıp istifhâm hemzesinin terkiplerin anlamlarına etkisini birkaç noktada ele almaya çalışalım.

1. Tasavvûr ve tasdîkin ifadesi:

Bu durum hakiki istifhâma bağlıdır. Daha önce bilinmeyen bir şey bilmeyi istemektir.

Tasavvûr: Tek bir şeyi anlamak istemektir. İki şeyden birisini belirlerken meydana gelir. Genellikle ikisinin arasına *أم* veya benzeri bir edât koyulur.

أَزِيدُ فِي الدَّارِ أَمِ عَمْرُو؟

Burada sorulan kimseden, iki isimden birisinin bildirilmesi istenmektedir.

Tasdik: Müsned ve müsned ileyhi arasında meydana gelen veya gelmeyen ilişkiyi bilmeyi istemektir. Çünkü zihin ilişkinin olup olmadığı

⁶ Delâ’ilu’l-i’câz’ın şahit beyitlerinden olup söyleyeni kaydedilmemiştir. (el-Curcânî, Delâilu’l-i’câz, nşr. Muhammed Reşid Rıda, Kahire, 1380/1960)

konusunda tereddüt içindedir. Bu duruma genellikle fiil cümlesinde çok rastlanmaktadır.

أَزِيدُ حَضْرًا؟ أَمْ أَكُلُ أَحْمَدًا؟

Fiile istifhâm anlamı verme isteği çokluk veya azlığın arkasında gizli olduğu tahmin edilmektedir.

Hemzetu’t-tasdîkin ile zikredilmesinden kaçınılır. Zikredilmesi halinde *بَلْ* anlamını verir. Yani *أم* den sonraki ibâre kendisinden önceki istifhamdan ayrılır ve haber olarak kabul edilir.⁷

2. Mecâzi Anlamlar:

Hemzetu’l-istifhâmın nahiv terkiplerindeki hakiki anlamından başka mecâzî anlamları da vardır. Bu yönüyle terkiplere büyük etkilerde bulunur. Mecâzî anlamların nahiv terkiplerindeki etkilerini şöyle sıralayabiliriz:

a. İnkârî ibtâl (Kesinlikle olmaması):

Bu durum, iddiacının yalancı ve olayın hiç olmaması olmasını gerektirir.

أَشْهَدُوا خَلْقَهُمْ؟ (Yaratılışlarını mı görmüşler?)⁸

أَفَسِحْرٌ هَذَا؟ (Bu bir büyü müdür?)⁹

أَيُحِبُّ أَحَدُكُمْ أَنْ يَأْكُلَ لَحْمَ أَخِيهِ مَيْتًا؟

(Hangi biriniz ölü kardeşinin etini yemekten hoşlanır?)¹⁰

Bütün bu istifhâm hemzelerinden sonra gelen konular batıl ve kesinlikle vukû bulmamıştır. İddiacı burada yalancı ve müfteri durumundadır.

⁷ Ahmed el-Hâşimi, Cevâhiru’l-belâğâ, Dâr İhyâ’ et-Turâs el ‘Arabi, Beyrut, tsz. S.86 v.dd.; Dr. ‘Abdulaziz ‘Atik, ‘İlmu’l-me’ânî, s.96 v.devamı.

⁸ Zührûf suresi, 19.

⁹ Tûr suresi, 15.

¹⁰ Hucûrat suresi, 12.

b. Tevbihi inkâr (Olay olmuş olabilir yaparı da azarlanmıştır)

Terkipte istifhâm hemzesinden sonraki olay meydana gelmiş fakat olayı yapanın da azarlanmış olması gerekmektedir.

أَتَعْبُدُونَ مَا تَنْجُتُونَ؟ (Kendi yaptığınızı heykellere mi tapıyorsunuz?)¹¹

أَعْبُدُ اللَّهَ تَدْعُونَ؟ (Allah'tan başkasına mı yalvarırsınız?)¹²

Ve şair el-'Accâc'ın şu sözleri bu konuda kayde değerlidir.¹³

وَالدَّهْرُ بِلانْسَانٍ دَوَارِي * أَطْرَبًا وَأَنْتَ قَيْسِرِي

Şair, burada yaşlı bir kimsenin yaşına başına bakmadan eğlenceye dalmasını kabullenemeyip onu yermektedir.

İşte nahiv terkinde hemzetu'l-istifhâmdan sonra gelen olay gerçekte meydana gelmiştir. Ancak istifhâm hemzesiyle, fâil yani olayı kınamada vardır.

c. Takrîr (Kabul ve itiraf etme):

Terkipte muhâtab, senden yaptığın işin kabul ve itirafını ister.

Fâilde: أَضْرَبْتَ زَيْدًا؟ Fâilde: أَنْتَ ضَرَبْتَ زَيْدًا؟

Mefûlde: أَضْرَبْتَ زَيْدًا؟ olduğu gibi¹⁴

أَفَمَنْ يُلْقِي فِي النَّارِ خَيْرًا أَمْ مَنْ بَاتِيَ آمِنًا يَوْمَ الْقِيَامَةِ...

(Kıyamet gününde ateşe atılan mı, yoksa güven içinde gelen kimse mi daha iyidir?)¹⁵

أَنْتَ قَلْتَ لِلنَّاسِ اتَّخِذُونِي وَأَمِي إِلهَيْنِ مِنْ دُونِ اللَّهِ؟ Ve yine;

¹¹ Fussilet suresi, 95.

¹² En'âm suresi, 40.

¹³ el-Hizâne, XI/274; el-Muğni, I/12.

¹⁴ el-Muğni, I/12

¹⁵ Fussilet suresi, 40.

(Sen mi insanlara “Beni ve annemi Allah'tan başka iki tanrı olarak benimseyin” dedin?)¹⁶

el-Muberrred ve el-Murâdî buradaki anlamı takrîr olarak kabul etmişlerdir.¹⁷

er-Rummânî ise, buradaki anlamı, Hz. İsa (a.s.)'ya lafzî, kavmine de anlam olarak tevbihi (azarlama) kabul etmektedir. Çünkü Allah, Hz. İsa(a.s.)'nın bunu söylemediğini biliyordu. Fakat bu sözleri ona kavmini azarlaması ve onları yalanlaması için kavminin huzurunda söylemiştir.¹⁸ Buradan hemzenin mecâzî usulplarının bazılarının birçok anlam taşıdığını ve içerdiğini anlamaktayız.

d. Tehekkum (alay ve istihzâ):

...قالوا يا شُعَيْبُ أَصْلَاتُكَ تَأْمُرُكَ أَنْ تَنْتَرِكَ مَا يَغْيِدُ آبَاؤُنَا...

(Ey Şu'ayb! Babalarımızın yaptığını bırakmamızı emreden senin namazın mıdır?)¹⁹

Buradaki istifhâm, istihzâ ve alay anlamı vermektedir. Çünkü Şu'ayb (a.s.) çok namaz kılan biriydi. Kavmi, onu namaz kılarırken gördüklerinde ona güler, birbirlerine göz ederek onunla alay ederlerdi. sözcükleriyle gerçeğin ne olduğunu öğrenmekten çok sadece alay ve istihzâyı kastetmişlerdir.²⁰

e.Emîr:

¹⁶ Mâide suresi, 116.

¹⁷ el-Muktadab, III/292, el-Cenâ'd-dânî, s.32.

¹⁸ er-Rummânî, Me'ânî'l-hurûf, nşr. 'Abdulfettâh İsmâil Şelebî, Dâru'l-Câmi'a Li't-Tab' ve'n-Neşr, Cidde, 1983. s.32

¹⁹ Hüd Suresi, 87

²⁰ ez-Zemahşerî, el-Keşşâf, Dâru'l-Fikr, Dımaşk, 1397/1977. II/286

İstifhâm aslına uygun olmamıştır. Hedef sadece bir şeyi yapmayı istemektir.

أ...أَسَلَّمْتُمْ؟ (Siz de Müslüman oldunuz mu?)²¹

ayetinde اَسَلَّمْتُمْ ve اَسَلَّمْتُمْ اَسَلَّمْتُمْ ve اَسَلَّمْتُمْ anlamları vardır.

f. Ta'cib(Yüceltme):

ألم تر إلي ربك كيف مد الظل؟... (Rabbinin gölgeyi nasıl uzattığını görmez misin?)²² ayetinde olduğu gibi Allah'ın kudretini yüceltme vardır.

g. İstibtâ (geciktirme):

Bir şeyin olması gereken zamandan geciktirmektir.

ألم يأن للذين آمنوا أن تخشع قلوبهم لذكر الله؟....

(İnananların gönüllerinin Allah'ı anması zamanı daha gelmedi mi?)²³ ayetinde olduğu gibi, Allah müminlerin kalplerini bekletmiştir.²⁴

3.Yemin Edatının Yerine Geçmesi:

Nahiv terkinde hemze bazen kase (yemin) edatının yerine geçerek onun anlamını verir.²⁵ Hemze ile hazfedilen yemin edatı arasında fark yoktur. Nahivciler yemin harfinde ihtilafa düşmüşlerdir. Ancak hemzenin, kasede با

²¹ Â l-i İmrân suresi, 20.

²² Furkân suresi, 45.

²³ Hadîd suresi 16.

²⁴ el-Kaşşâf, IV/64.

²⁵ el-Murâdî, el-Cenâd-dânî, nşr. Fahrudîn Kabâve-Muhammed Nedîm Fâdîl, Dâru'l-âfâk el-Cedîde, Beyrut, 1403/1983.s.33.

(bâ)'nın esas olmasından dolayı bâ'nın yerine kullanıldığı görüşü ağır basmıştır.²⁶

4. Tesviye (eşitleme):

Mütakellimde iki işin eşitlenmesi olup hemzenin yardımıyla yapılabilen bir terkiptir. Terkinin kuruluşunda hemzededen önce سِوَاء edatının getirilmesi zorunlu olmayıp yerine مَا أَدْرِي ، مَا أَبَالِي ، مَا أَدْرِي veya لَيْتَ شِعْرِي ، لَيْتَ شِعْرِي veya bunların anlamını veren kelimeler kullanılabilir. Mesela;

مَا أَبَالِي ، أَقُمْتُ أَمْ قَعَدْتُ (Kalksan da otursan da fark etmez.)

لَيْتَ شِعْرِي ، أَخْرَجَ أَمْ دَخَلَ (Çıksa da girse de fark etmez)

أَوْ سِوَاءَ عَلِيٍّ ، أَوْ غَضِبْتَ أَمْ رَضِيتَ (Kızsan da razı olsan da fark etmez)

Örneklere dikkat edildiğinde مَا edatının kullanıldığını görmekteyiz. Çünkü o, kendisinden önceki ve sonraki kelimelerdeki eylemi eşitliyor. Tesviyede hemzenin ve مَا edatının kullanılması sözü anlamaktan çok istifhâm anlamını vermek içindir.

Tesviye anlamı istenen hemzeyle istifhâm hemzesi arasındaki fark aşağıdaki örneklerde daha açık bir şekilde görülmektedir.

مَا أَبَالِي ، أَقُمْتُ أَمْ قَعَدْتُ

أَزِيدُ فِي الدَّارِ أَمْ عَمْرُو؟

²⁶ el-Cenâd-dânî, s.33.

Birincisi **haberiye**dir. Hemzesi tesviye anlamı vermektedir.

İkincisi **inşâî**dir .Hemzesi istifhâm anlamı vermektedir.

HEMZEDEN SONRA ATIF

Tesviye hemzesinden sonra atif câiz değildir. Ancak أم ve onun muâdili olan hemzeyle yapılıır.

أزيد في الدار أم كذا ، أكان كذا أم كذا da olduğu gibi

Hakiki istifhâmdan istenilen anlam belirleme (tayin) olduğunda da kendisinden sonra atif câiz değildir. Ancak, tesviye hemzesi gibi veya onun muâdili أم ile yapılabilir.

أزيد في الدار أم عمرو؟ yani *hangisi evdedir* anlamında gelir.

Eğer anlamda belirleme (tayin) istenmiyorsa kendisinden sonra atif yapılabilir ve bu da vâv (و) harfîyle olur أزيد في الدار أم عمرو؟

Yani *onlardan birisi mi evdedir* anlamında olduğu gibi.

Hemzetu'l-istifhâma cevap:

1. Kendisinden sonra أم gelen ve tayin anlamı istenen istifham hemzesine نعم veya لا ile cevap verilmez. İkisinden birisini belirleyerek cevap vermek gerekir. Meselâ;

أزيد في الدار أم عمرو؟ sorusuna زيد veya عمرو diye cevap verilmesi gerekir.

2. Kendisinden sonraki atif vâv و olan ve tayin anlamı istenmeyen

İstifhâm hemzesinin cevabı نعم veya لا ile olur. Tayin şeklinde cevap verilirse de doğru olur. Meselâ;

أزيد في الدار أم عمرو؟ yani *onlardan birisi mi evdedir*.

İkisinden birisi mi anlamında olunca نعم veya لا ile cevap verilmesi yeterlidir. “Evet” denildiğinde yani evet onlardan birisi evdedir veya ikisi evdedir. “Hayır” denildiğinde ise, yani onlardan hiçbirisi evde değildir. Cevaba زيد veya عمرو kelimelerini de ekleyerek belirleme yapılırsa fazlasıyla cevap verilmiş olur.

3. Hemzetu'l-istifhâmı nefiy takip ederse, cevap بلي ile olur. Çünkü بلي nefiy reddetmektir.

ألم تُدَارِي دَرْسَكَ؟ (*Dersine çalışmadın mı?*) sorusuna çalıştığımı belirtmek için بلي diye cevap vermesi gerekmektedir. Çünkü nefyin nefyi ispattır.

İstifhâm Edatları Arasında Hemze

İstifhâm, anlamlardan bir anlam olduğu için onu gösteren edatların da olması kaçınılmazdır. Bunların bazıları isim bazıları da edattır. Burada bizi ilgilendiren istifhâm edatı olan hemze ve diğer istifhâm edatlarıdır. İstifhâm

Edatları هل ve أم hemzetu'l-istifhâm olup bazı nahivciler atif edatı olan أم edatını da bunlardan saymışlardır. Fakat ne İbn Mâlik, Kâfiye'sinde ne de ez-Zemahşerî, Mufassal'ında أم edatını soru edatları arasında zikretmemiştir.

Gerçekte أم bir atif edatıdır. Ancak kendisinden önce bir istifhâm edatı geldiğinde soru anlamı verir. أأنتم أشدّ خلقاً أم السماء بناها.

(*Sizi yaşatmak mı daha zordur, yoksa göğü yaratmak mı?*)²⁷

²⁷ Nâzi'ât suresi, 27.

Am Edatının bulunduğu terkinin başında bir soru edatı yoksa bile mukadder mahzûf bir soru edatı olduğu düşünülür. Bu hazfedilen edat ta hemzedir. Çünkü soru edatlarından ancak hemzenin hazfi câizdir.

فَوَالله ما أذري إن كنتُ دارياً * بِسِنِّعِ رَمَيْنِ الجَمْرِ أم بِثَمَانِي

Ömer b.Ebî Rebî'a²⁸'nın bu sözlerinde أَبَسِّنِعِ kelimesi Am edatına muttasıl olduğu için hemzesi hazfedilmiştir. Onun için burada istifhâm mukadderdir. Bazen idrâb (ayrılıkzılık) anlamındaki munkatî' Am de hazfedilmiş hemze takdiriyle istifhâm anlamı verir. İbn Şecerî'nin Basralı dil âlimlerinden rivâyette "idrâb için gelen munkatî' Am ancak بل ve hemze anlamında gelir" demektedir.²⁹ Bütün bunlardan atîf Am edatı ile hemzetu'l-istifhâm arasında kuvvetli bir bağın olduğunu tespit etmekteyiz.

Edatı ile Hemzetu'l-istifhâm'ın Nahiv Üslubuna Etkileri Arasındaki Fark:

هل ve hemze mühmel edatlardan iki soru edatıdır. İsimlere ve fiillere girerler fakat hiçbir etkileri yoktur. Ancak haber cümlesine girdiklerinde onu haberiye durumundan istifhâm durumuna getirirler.

هل ile hemze birbirinden birkaç şekilde ayrılır:

1. Hemze tasavvur أم عمرو؟ ve tasdikte أم زيد قائم؟ fakat هل yalnız tasdikte vardır. هل قام زيد؟

2. Hemze menfî ibâreye tek başına girer.

²⁸ el-Muğnî, 1/7; el-Hizâne, XI/122.

²⁹ el-Muğnî, 1/45.

هل edatı menfî ibâreye (Allah kuluna yetmez mi)³⁰ أ ليس الله بكافٍ عبده؟ girmez. هل زيد قائم؟ denmeyip هل لم يقم؟ denir.

3. Hemze tevbîh içerir:

هل أنت قنبري؟ أ طرباً و أنت قنبري؟ yani yaşlı olmana rağmen eğleniyor musun? Bu soru şeklinin هل edatıyla yapılması câiz değildir.³¹

هل تطرب و أنت شيخ؟ şeklinde söylenemez.

4. Hemze şart ibâresine girer.

(....Sen ölürsen onlar baki kalır mı?)³²

أ فإن متَّ فهمُ الخالدون؟

(yoksa sen Yusuf musun?)³³

أ إنك لأنت يوسف؟

هل edatı ise bu ibâreye girmez ve هل إن veya هل إن şeklinde kullanılmaz.

5. Bazen hemzeden sonra kendisini fiil kakip eden bir isim gelebilir.³⁴

هل زيد قام؟ (Zeyd mi dövdün?) (Zeyd kalktı mı?) أم زيداً ضربت؟

³⁰ Zümer suresi, 36.

³¹ Bu cumhurun görüşüdür. Bununla beraber (هل) edatının da tevbîh için geleceğini söyleyenler vardır. Bk. İbn Kuteybe, Te'vil muşkil el-Kur'ân, nşr. Ahmed Sakr, Dâru't-Turâs, Kahire, 1393/1973.s.538; Lisânu'l-'arab, (هل) maddesi.

³² Enbiyâ suresi, 34.

³³ Yusuf sûresi, 90

³⁴ el-Kitâb, 1/99

هل edatında ise şiiirin dışında kendisinden sonraki fiilin önüne isim geçmez.

هل زيد قام؟ (*Zeyd kalktı mı?*) denmez. Ancak istek üzerine el-Kisâ'i ve bazı âlimler câiz olmasının uygun olacağını öngörmüşlerdir.³⁵

6. Hemze أم edatından sonra gelmez.

هل زيد عندك أم عمرو؟ veya هل زيد عندك أم عمرو؟ şeklinde söylenemez.

Fakat هل edatında bu durum câizdir.

هل زيد قام أم هل قام بكر؟ şeklinde yani أم edatından sonra هل soru edatı kullanılabilir.

7. هل edatı içinde inkâr anlamı olan istifhâmda kullanılır. Bu durumu da إلاً edatının girmesi göstermektedir.

هل زيد إلا قائم؟ (*yalnız Zeyd mi kalk tı?*)

هل نجازي إلا الكفور؟ (*Biz nankörden başkasına ceza mı veririz?*)³⁶

Bu durumda hemzenin kullanılması caiz değildir.

³⁵ el-Hem', IV/393.

³⁶ Sebe suresi, 17.

هل زيد إلا قائم؟ şeklinde terkip yapılmaz.

8. هل Soru edatı diğer soru edatları gibi atıf edatının önüne gelmez, atıftan sonra gelir.

هل أنتم مسلمون؟ (*Müslümansınız değil mi?*)³⁷ Atıf edatı olan أم edatından da sonra gelir.

... قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الْأَعْمَىٰ وَالْبَصِيرُ أَمْ هَلْ تَسْتَوِي الظُّلُمَاتُ وَالنُّورُ؟

(*Kör ile gören bir olur mu? veya karanlıkla aydınlık bir midir? de*)³⁸

Fakat hemzetü'l-istifhâmın başına asla atıf edatı gelmez.

... أو كَلَّمَا عَاهَدُوا عَهْدًا نَبَذَهُ فَرِيقٌ مِنْهُمْ (Onlar her ne zaman bir ahîde bulunmuşlarsa içlerinden bir takımı onu bozmamış mıdır?)³⁹

... أَتُمْ إِذَا مَا وَقَعَ (Vuku bulduktan sonra mı?)⁴⁰

9. هل soru edatı قد anlamında gelir.

هل أتى علي الإنسان حيناً من الدهر... (*İnsanoğlunun üzerinden şüphesiz uzun bir zaman geçmemiş midir?*)⁴¹

³⁷ Hûd suresi, 14.

³⁸ Ra'd suresi, 16.

³⁹ Bakara suresi, 100.

⁴⁰ Yûnus suresi, 51.

⁴¹ İnsân suresi, 1.

Müfessirlerden İbn ‘Abbâs (r.a.), el-Kisâ’i, el-Ferrâ’ ve daha bir çok müfessir nahivci ona bu anlamı yüklemişlerdir.⁴²

Yukarıda kaydedilenler hemzenin şart ve nefiy edatlarına اِنْ ve atıf edatlarıyla diğer edatlara girmesi onun istifhâmda asıl olduğunu ortaya koymaktadır. Şimdi de acaba bu edatlara giren hemzenin bunlara bir etkisi var mıdır yok mudur diye bakalım.

-Hemzetu’l-istifhâm atıf edatlarına girdiğinde herhangi bir etkide bulunmaz. Bir etkisi bulursa bile o da kelime başından bu edatları atamasıdır. Çünkü başlangıç soru hemzesinin hakkıdır.

- Hemzetu’l-istifhâm şart ve cezâ edatlarına girdiğinde bir etkisi olmaz ama yine de onların hemze olmadığı zaman kelime başındaki yerlerini alır.

أَمْتِي تَشْتُمْنِي؟ ، أَلِنْ تَأْتِي آتِيكَ؟

-Hemzetu’l-istifhâm, cer edatlarına da girdiğinde bir etkisi yoktur.

أَعَلِي نَفْسِكَ تَقْتُرُ؟ ، أَمِنْ زَيْدٍ تَهْرَأُ؟

-Hemzetu’l-istifhâmın nefiy edatına girmesi diğer edatlarda olduğu gibi bir etkisi olmaz, ancak onun girmesiyle anlam tam bir ikrâr halini alır. Muhatabı bildiği konuda ikrârı sevkeder.

أَلَمْ تَذْهَبْ إِلَيَّ عَمْرٍو

Anlamda inkâr varsa hemzenin girmesiyle anlam ispata dönüşür. Çünkü nefiyi inkâr ispattır.

.... لم تُشْرَحْ (Senin(gönlünü) açmadık mı?)⁴³ yani kestik yarattık.

Hemzetu’l-istifhâm nefiy edatına girdiğinde bu edata onun girmeden önceki hükmünü değiştirmez. Nefiy aedatının hemze girmeden önce

⁴² el-Muğnî, I/388; el-Cenâ’d-dânî s.344; Me’âni’l- Kur’an, III/213.

⁴³ İnşirâh suresi, I.

kendisinden sonraki kelimeyi nasb ve ref’ etmesi câizdir.⁴⁴ Anlamda ise, rol hemzenidir. Bu iki harfle anlam nefiyden istifhâma dönüşür.

أَلَا اضْطَبَّازٌ لِسَلْمَىٰ أَمْ لَهَا جَلْدٌ * إِذَا أُلَاتِي الَّذِي لَأَقَاهُ أَمْتَالِي⁴⁵

Yani, ben öldüğümde Selmâ’nın sabrı biter mi yoksa sabreder mi? İşte bu anlam nefiyden istifhâmdır.

Bazen bu iki edatın birleşmesiyle anlam tevbîh veya temenniye delalet eder. Bu duruma çok rastlanmaktadır.

Hassân b. Sâbit’in şu sözleri buna iyi bir örnektir.⁴⁶

أَلَا طِعَانَ أَلَا فُرْسَانَ عَادِيَةً * إِلَّا تَجَشُّوْكُمْ حَوْلَ التَّنَائِيرِ

Dikkatle bakıldığında açıkça bir tevbîh anlamı görülebilen bu beyti er-Rummânî temenniye şahit olarak kaydetmiştir.⁴⁷

أَلَا عُمَرَ وَوَلِيَّ مُسْتَطَاعٍ رُجُوعُهُ * فَيَزَابُ مَا أَثَّاتُ يَدِ الْعَمَلَاتِ⁴⁸

Burada hemze لا nâfiyeye girerek anlamı temenniye çevirmiştir. Çünkü muzârî fiiline fâu’s-sebebiyenin girmesi ve nasb olması onun temenninin cevabı olduğunu göstermektedir. Çünkü أَلَا temenni anlamındaysa Sîbeveyhi ve el-Halîl’e göre cevap mansuptur ve tenvin almaz.⁴⁹

⁴⁴ el-Kâfiye, I/255; İbn Hişâm, Evdahu’l-mesâlik, nşr. Muhammed Muhyiddin ‘Abdulhamîd, Dâru’l- Fikr, Dimaşk, 1394/1974. II/3.

⁴⁵ Beyit kays b. el-Mulevveh’e aittir. Bk. Evdahu’l-mesâlik, II/24; el-Muğnî, I/8.

⁴⁶ el-Kitâb, II/306; el-Muğnî, I/72; Evdahu’l-Mesâlik, II/24; el-Hizâne, II/103.

⁴⁷ Me’âni’l-hurûf, s. 114.

⁴⁸ Beyit kimseye nispet edilmemiştir. Bk. Evdahu’l-Mesâlik, II/26.

⁴⁹ el-Kitâb, II/307 ; el-Muktadab, IV/382.

أَتَمَّنِي anlamında olduğu için ne lafzen ne de takdiren haberi yoktur. İsmi üzerinde susmak yeterli olacaktır. ماء لا ماء yani ماء أتممتي gibi.

Kıscası istifhâm hemzesi لا nâfiyeye ilhâk olduğunda anlamı dışına çıksa bile ameli (işlevi) değişmez. Temennide Sîbeveyhi'ye göre nasbtan başkası olmaz.

أا iki harften veya birkaç harften oluşmuş olsa bile tek bir harfmiş gibi birkaç vecihle âmil değildir;

1- Tenbih için olur ve istifhâhiye diye adlandırılır. Çünkü onda söze başlama, sözü açma ve muhatabı uyarma vardır. Ayrıca isim ve fiil cümlelerine de girer.

ألا إن أولياء الله لا خوف عليهم...⁵⁰ (Allah'ın dostlarına korku yoktur.)⁵⁰

ألا يوم يأتيهم ليس مضروفاً عنهم... (Onlara azap geldiği gün artık geriye çevrilmez.)⁵¹

أا edatı nidâ edatından önce de çokça kullanılır;

ألا يا زيد و الضحك سيرا * فقد جاؤرثما حمر الطريق⁵²

Edatın mürekkep bir kelime olup olmadığı konusunda görüş ayrılıkları vardır. İbn Mâlik ve Ebû Hayyân onun basit bir kelime, Zameşerî ise; hemzetu'l-istifhâm ve لا nâfiyeden oluşan mürekkep bir kelime olduğunu kaydetmektedir.⁵³

⁵⁰ Yûnus suresi, 62.

⁵¹ Hûd suresi, 8.

⁵² Beyit, el-Uzhiye'nin şevâhidinden olup kimseye nispet edilmemiştir. Bk. el-Uzhiye, s. 165; el-Musâ'id, III/228.

⁵³ İbn Mâlik, Şerhu't-teshîl'inde ve İbnu's-Sebbâ', Hâşiyet evdahi'l mesâlik (II/4) inde az kullanıldığını söylemektedir.

2- Arz ve tahsîs anlamı için kullanılır. Arzda anlam yumuşak bir dille bir şey istemek şeklinde olur. Tahsîste ise, bir şeyi yapmak ve araştırmak anlamı vardır. el-Murâdî, tahsîs arzdan daha kuvvetlidir. İkisinin arasındaki fark; arzda bir şey istenip duruma bakılması istenir. Tahsîste ise, vakit kaybetmeden isteğin yerine getirilmesi talebi vardır demektedir.

Arz ve tahsîs edatları genellikle fiillerde kullanılır.

ألا تُجِبُونَ أَنْ يَغْفِرَ اللَّهُ لَكُمْ.⁵⁴ (Allah'ın sizi bağışlamasından hoşlanmazmısınız?)⁵⁴

ألا تُقاتِلُونَ قَوْمًا نَكُتُوا أَيْمَانَهُمْ...

(Yeminlerini bozan bir toplumla savaşmanız gerekmez mi?)⁵⁵

el-Halîl'e göre أا edatından sonra fiili muzmer olan bir isim de gelebilir.⁵⁶

ألا رجلاً جزاه الله خيراً * يدلُّ عليَّ مَحْصَلَةَ تَيْبِثُ

Burada أa edatı tahsîs için olup رجلاً kelimesi takdirî هذه ترون رجلاً olan mahzûf bir fiilin mefûlun bihi durumundadır. Anlamın anlaşılır ve yeterli olmasıyla fiil hafzedilmiştir.⁵⁷

Kıscası أa edatı aslında istifhâm hemzesi ve لا nâfiyenin kaynaşmasıyla birbirinden ayrılmayan tek bir edat gibi olmuştur.

⁵⁴ Nûr suresi, 22.

⁵⁵ Tevbe suresi, 13.

⁵⁶ el-Ferrâ', Me'âni'l-Kur'an, II/416; el-Enbârî, el-Beyân fi garîb i2râb el Kur'ân, nşr. Dr. Taha 'Abdulhamîd Taha, el-Hey'etu'l-Mısıryye, Kahire, 1400/1980. LI/322 ; el-Hurûf, II/237.

⁵⁷ el-Muğnî, I/23.

B. HEMZETU'N NİDÂ (NİDÂ HEMZESİ)

Nidâ edatı, kendisine benzeyen diğer edatlara olduğu gibi isimlerle kullanılan bir edattır. Sîbeveyhi ve nahivcilerin çoğuna göre yakın için kullanılır.⁵⁸ Doğrusu da budur. Çünkü uzaktaki bir kimseyi çağırarak için sesi yükseltmek ve uzatmak gerekecektir. Nidâ hemzesinde ise sesi uzatmak yoktur.

Hemze, istifhâmda asıldır. Fakat nidâda ise istifhâmdaki gibi değildir. Nidâ hemzesinin kullanımı diğer nidâ edatları gibi fazla değildir. Bununla beraber bilinen ve kullanılan bir edattır. Hatta es-Suyûtî nidâ hemzesinin Arapçada az kullanıldığını iddia edenlere⁵⁹ üçyüzden fazla şâhîde rastlandığını kaydederek cevap verdiğini görmekteyiz.⁶⁰

Hemzetu'n-nidânın kullanımına dair İmru'l-Kays'ın meşhur muallakasındaki şu sözler kaydedegendir.⁶¹

أَفَاطِمُ مَهْلًا بَعْضَ هَذَا التَّدْلِيلِ * وَإِنْ كُنْتُ قَدْ أَرْفَعْتُ صَرْمِي فَأَجْبَلِي

Bununla beraber nidâ hemzesi Kur'an'da yoktur. el-Ferrâ' ve onun görüşünü benimseyen bazı müfessirler hariç⁶² (يا)nidâ edatından başka bir nidâ edatı kullanılmadığı kaydedilmektedir.⁶³

Hemzetu'n-nidânın nahiv terkibine etkisi

Nidâ hemzesinin fiiller girmeyip isimlere girmesi onun en belirgin özelliklerindedir. Bundan dolayı âmîl (kelimenin irâbını etkileyen) edatlardan sayılmaktadır. Nidâ hemzesinin âmîllîği diğer nidâ edatlarından farklı değildir. Kendisinden sonraki ismi yani munâdayı etkiler. Etkilerini şöyle sıralayabiliriz:

1- Mûnada, müfret olup mudâf veya mudâfa benzemiyor ve aynı zamanda mârifet (belirtili) ie merfû' olur.

⁵⁸ el-Kitâb, II/229

⁵⁹ İbn Mâlik, Şerhu't-teshîlinde ve İbnü's-Sebbâ', Hâşiyet Evdahu'l-mesâlik (II/4)'inde az kullanıldığını söylemektedir.

⁶⁰ el-Hem', III/35.

⁶¹ el-Muğnî, I/5 ; el-Hem', III/34.

⁶² Me'ânî'l-Kur'an, II/416.

⁶³ el-Muğnî, I/5.

2- Munâda mudâf ve gayr-ı maksûd bir nekre ise mansûb olur.

3- Şiirde vezin gereği münâdanın ref' ve nasb olması câizdir.

Yukarıdaki bilgilerden de anlaşılacağı gibi Arapların nidâ hemzesini kullanırken hemze ile ilgili bazı durumların ortaya çıktığını görmekteyiz:

1- Nidâ hemzesinin munâdası, genellikle yumuşatılmış, nâzikleştirilmiş ve az lafızlı olur.

أَصَاحُ ، أَحَارٌ ، أَفَاطِمُ v.s. gibi.

Bu da nidâ hemzesinin yakın için kullanılmasındandır. Çünkü yakındaki kimse nidâyı en alçak ses veya kelimeyle duyabilecektir.

2- İki hemzenin yan yana gelmesinden doğacak dile ağırlık sebebiyle, Allah lafzı ve hemzeyle başlayan hiçbir isim nidâ hemzesiyle kullanılmaz.

3- Şiirdeki kullanışı nesirdeki kullanımından daha çoktur. Şiirdeki şevâhidlerin çoğu nidâ hemzesine dairdir. Bu da hemzenin şiirde kullanılmasında kolaylık olup kelimeyle kolayca kaynaşması ve vezni bozmamasından kaynaklanıyor olabilir.

4- Nidâ hemzesine Kur'an'da kesinlikle rastlanmamaktadır.

Hemzeyle yaptığımız bu uzun yolculuğun sonunda hemze hakkında elde ettiklerimizi şu şeklide sıralayabiliriz:

- Hemze, mahreci, şekli ve kullanımı bakımından elif harfinden tamamen ayrı bağımsız bir harf olup Arap alfabesindeki yerini –el-Mubberred'in görüşüne aykırı da olsa-alması gerekir.

- Hemzenin tarihin derinliklerine kök salmış uzun ve görkemli bir geçmişi vardır. O, Sâmi dillerinin asıl bir sesi olup bazı Sâmi dillerinden halkların ve dillerin birbiriyle kaynaşması sebebiyle silinmiş bazılarında da yerini korumuştur.

- Dilde tahfif, bazı Arap lehçelerinin bariz bir özelliği haline gelmiş ve bu özellik modern Arap lehçelerinde daha yaygın hale gelmiştir. Tahfifin dilde kolaylıklar sağlaması yanında, maksûr ve memdûdun iltibâsı, mehmûzun mehmûz olmayanla karışması ve dolayısıyla anlamların karışmasıyla bu sesin

yani hemzenin zamanla yok olması, öyleki bir kelimedede bulunan hemzenin tahfif yoluyla hafiflediğini bilemeyecek nesillerin gelmesi gibi tehlikelerin ve bununla beraber tahfifin kendine has kuralları olduğu gözönünde bulundurulmalıdır.

- Sarf, kelimenin yapısıyla ilgili olduğundan hemzeyle ilgili meselelerle dolu bir ilimdir. Burada hemzetu'l-vaslın, kelimeye girdiğini delilleriyle ortaya koyup Arapçada kelimeye sâkin harfle başlanabileceğini öne sürenlere karşı durulması gerektiği konusu öne çıkmaktadır. Hemzetu'l-vaslın kelimeye idhâlinin arkasında kelime yapısının düzeltilmesi temel esası yatmaktadır. Bu görevin hemzeye yüklenmesi, onun bütün harflerle uyum sağlamasından kaynaklanmaktadır.

Hemzetu'l-vasl aynı zamanda fiillerde de kullanılmaktadır. Çünkü, fiiller kelime yapısı itibariyle değişime ve çekime tabidirler. Bu durum onların ilk harfini bazı hallerde sâkine çevirdiğinden hemzetu'l-vasla ihtiyaç duyarlar. Hemzetu'l-vaslın girdiği fiil vezinleri yirmidir. Bunların üçü sülâsi emir ve onyedisi bazı sülâsi ve rubâi mâzi vezinlerdir.

- Hemzenin on isme girmesi ise, kök harfleri aslında üç harf olup lâmu'l- kelime yani üçüncü harflerinin eksik olması sebebiyle bu isimlere girmiştir. Çünkü başlangıçları bu harfin eksik olmasından dolayı başlangıçları sâkin harf haline gelmiştir.

- Fiillere eklenen hemze eğer lâfzî bir sebep için gelmemişse, kelimenin hemzenin eklenmesiyle taşıdığı anlamdan farklı bir anlam kazanması için eklenmiştir.

- Nahiv bölümü ise; konumuzun en kısa olanıdır. Çünkü burada soru ve nidâ hemzelerinin dışında herhangi bir anlam için kullanılmamıştır. Soru hemzesi çok kimsenin hataya düştüğü bir konudur.

- Nidâ hemzesi çok az kıraat farkı dışında Kurân'da geçmemektedir. Şiirdeki kullanımı nesirdeki kullanımından daha çoktur. Allah'ın adı veya hemzeyle başlayan herhangi bir isimde nidâ hemzesi kullanılmaz.

Sarf ve Nahivde Hemze adlı bu çalışmamı Arap dilinde yapılacak çalışmalara yardımcı olması amacıyla yaptım. Bu çalışmam bazı eksiklikler arz edebilir. Ancak konunun genel karakteristiğini yansıtması açısından bu sahaya ilgi duyanlara genel bir fikir vereceği kanaatindeyim.